

טו. פקד עוונך בת אדום

אויב ואויבים

למותר לציין, איכה מתמקדת במנוצח – יהודה, ירושלים, אך מה בעניין האויב, איך מוצגים האויבים באיכה? עיון במגילה מגלה תיאור כללי של האויב ומעשיו, מבלי לנקוב בשמו: "כי הגדיל אויב" (א,ט); "נָאֵר מַקְדְּשׁוֹ הַסְּגִיר בִּיד אויב" (ב,ז). באופן פשוט, תיאור כללי זה הגובל בסתמיות, יובן על רקע מעמדה של איכה כקבוצת קינות. קינה עניינה הבעת שברו של המקונן, כה מרוכז הוא בצערו ובכאבו עד כי לא נותר בו עוד עניין להתייחס למי שגרם לו כל זאת. האויב נותר אפוא בחזונו הכללי המעומעמת מבלי שיתייחסו לפרטיו האמיתיים ולדמותו הריאלית. נוסף לכך את היחס המיוחד שנקרם בין המקונן לה' – פעמים מצדיק בפניו את הרין, פעמים מתריס כלפיו עד כדי ראייתו הוא כאויב – ונבין מדוע נדחק האויב הממשי, זה שפעל עלי אדמות, לשוליים.

על רקע זה בולטת הצגת האויב בלשון רבים: "כל רעיה בגדו בה היו לה לאויבים" (א,ב); "כל רודפיה הישיגוה בין המצרים" (א,ג); "היו צריה לראש איביה שלו" (א,ה); "כי ראתה גוים באו מקדשה אשר צויתה לא יבאו בקהל לך" (א,י); "פצו עליך פיהם כל איבין שרקו ויחרקו שן אמרו בלענו" (ב,טז).

אפשר שאין כאן אלא ניסיון סגנוני להדגיש את יחידותן של יהודה וירושלים המוקפות מכל עבר. רוצה לומר, 'אויבים', רבים, לא על עצמם באו ללמד, אלא להדגיש את בדידותה ואומללותה של יהודה. יחד עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות, שבלשון רבים הייתה כוונה לרמוז למספר אויבים שפעלו במציאות. יש לזכור, כי במהלך ההתרחשויות המסובך בשנותיה האחרונות של יהודה פעלו פה ושם בצדה של בבל גם – גם אויבים נוספים: "וישלח ה' בו את גדודי כשדים ואת גדודי ארם ואת גדודי מואב ואת גדודי בני עמון וישלחם ביהודה להאבידו כדבר ה' אשר דבר ביד עבדיו הנביאים" (מלכים-ב כד,ב). הנה, יהויקים, שבנסיבות פוליטיות מסוימות דימה לרגע כי נשתחרר מעולה של בבל, יגלה, כי דבר ה' יתקיים ביד גויים אחרים.¹

1 נראה שהכוונה הייתה לכישלון זמני של בבל לאחר הפסד למצרים. ראו: א' מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 259-260.

לאור זאת, אפשר, כי ההתייחסות המרובה ל'אויבים' באה להזכיר פן מסוים של המרד בבבל. הנה, מול צדקיהו המכנס אליו קואליציה של מורדים, מתהפך הגלגל ומתקבלת קואליציה של אויבים: "כה אמר ה' אלי עשה לך מוסרות ומטות ונתתם על צוארך. ושלחתם אל מלך אדום ואל מלך מואב ואל מלך בני עמון ואל מלך צר ואל מלך צידון ביד מלאכם הבאים ירושלים אל צדקיהו מלך יהודה" (ירמיהו כו,ב-ג). ריבוי זה של אחים למרד שנתהפכו ל'אויבים', מתאים כמובן לתחושת הבגידה החריפה המלווה את פסוקי איכה: "אין לה מנחם מכל אהביה כל רעיה בגדו בה היו לה לאיבים" (א,ב). ויצוין, כי אדום, שעניינה עוד יעלה באיכה, נזכרת ברשימת המורדים בירמיהו ראשונה.

דומה שיש לראות בכל זה עילה לקביעה רעיונית עמוקה יותר – מעמדה הבינלאומי רם המעלה של יהודה וירושלים מוצדק רק בהיותה מקיימת מערכת ערכים מסוימת הראויה להיות 'אור לגוים'. מוטיב זה, תחילתו כמדומה כבר באבי האומה הנדרש להיות 'ברכה' לכול, עבור לישעיהו, שבתפיסת 'אחרית הימים' שלו ירושלים הופכת להיות מרכז רוחני עולמי, והדוגמאות לרעיון זה במקרא רבות מספור.

אם נבוא לסכם, בבל, שכה מודגשת בספר מלכים ובספר ירמיהו, לא נזכרה כלל בספר איכה המתמורד עם תוצאות מעלליה. האויב היחיד שנזכר במפורש באיכה הוא אדום שיידון להלן.

אדום של איכה

"שישי ושמיחי בת אדום יושבת בארץ עוץ גם עליך תעבר כוס תשכרי ותתערי. תם עונך בת ציון לא יוסיף להגלותך פקד עונך בת אדום גלה על חטאתיך" (ד,כא-כב). הדגשה זו של חטאי אדום והציפייה למשבתה יכולה להיות מבוססת על רקע מציאותי. הרקע של קרבה גיאוגרפית ליהודה, ומערכת יחסים מורכבת וטעונה, שיש בה מורשת של עוינות חריפה מן העבר, כעולה ממקומות מרובים במקרא (ראוי להדגיש את מזמורי תהילים, סיפור אמציה בספר מלכים, ונבואות דוגמת זו של עובדיה²), יכולים להתפתח במגילתנו להפגנות הטינה הממוקדות הקשורות לחורבן. אם נשואות ענינו להיסטוריה, הרי

הגויים הנזכרים כאן הם אויבים מוכרים. כשדים רומז לבבל, אך כביכול, אין זו בבל הרגילה. כשדים מזכיר גם פושטים וכוזים ("...כשדים שמו שלשה ראשים ויפשטו על הגמלים ויקחום ואת הנערים הכו לפי חרב" אויב א,יז). מכשדים עובר לארם במעין סדר של מצפון וצפון מזרח – דרומה. ואחר כך, באותו הסדר, מואב ועמון. אולי ארם רומז לאדום.

2 בתהילים פרק פ"ג פותח אדום את רשימת האויבים (פג,ז) וראו גם הדין למעלה. סיפור אמציה מדגיש את האכזריות הרבה שנהג המלך באדום ככובשו את סלע בירתם (דברי הימים-ב כה,יא-יב). עובדיה הדגיש בספרו המוקדש כולו לאדום את זדונו וגאוותו של אדום הכבוש בארצו הנישאה. ומלאכי את שנאתו המיוחדת של ה' לאדום חרף היותו אח לישראל. יש כמובן דוגמאות רבות נוספות.

שעדויות לפגיעות של אדום ביהודה באותה העת עולות מ'מכתבי ערד'.³ ואפשר, שגם התייחסות ל'אדם' הנזכרת בפסוקים הדנים בתקופה הנידונה, יש להבינה כאדום: "וישלח ה' בו את גדודי כשדים ואת גדודי ארם ואת גדודי מואב ואת גדודי בני עמון וישלחם ביהודה להאבידו" (מלכים-ב כד, ב); "ויאמר באו ונבוא ירושלים מפני חיל הכשדים ומפני חיל ארם ונשב בירושלים" (ירמיהו לה, יא).

הנה כי כן, יחסים הרוויים עוינות, שיסודם בטענות הקדומה של "ויתלצצו הבנים בקרבה ולאם מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר" (בראשית כה, כב-כג), הנוקבים ויורדים עד: "ואהרגה את יעקב אחי הנה עשו אחיך מתנחם לך להרגך" (בראשית כז, מא-מב), עוטים מעטה של חריפות פוליטית מיוחדת לעת הזו, בדורות האחרונים ליהודה.

אדום הסמלית ופשוטו של מקרא

כידוע, הפכה אדום סמל לאויב הגדול של עם ישראל. השורשים נעוצים כבר במקרא, ולנאמר על אדום במגילתנו 'יד ורגל' בכך. ניתן לראות בהתפתחות זו השתקפות של יחסי אחים, שהביאו כזכור לרצון להריגה, או ליחסי שכנים קשים, שעודדו נבואות זעם מיוחדות במינן כדוגמת נבואת עובדיה. ובהקשר זה, אין להתעלם ממעמדו המיוחד של עמלק, אף הוא בן משפחה לאדום. מכל מקום, ברור, שהבלטתה המיוחדת של אדום בספר החורבן של איכה, הנימנע מ'להאשים' את האויב המרכזי – בבל, סייעה למגמה זו.

ההתפתחות המלאה של הסמל האדומי עולה כידוע אצל חז"ל המרכיבים בדרשות על אדום המקראי, כשחיציהם מופנים בעצם ל'אדום' של זמננו – רומי וביוניטיון. למלוא עוצמתה מגיעה מגמה זו בעולם הפיוט, שבאופן כללי התבסס על מדרשי חז"ל, אך השכיל לעצב עולם שירי מיוחד לו, שבו משתקפות צרות האומה ומשבריה, ומי אם לא 'אדום' אחראי לצרות אלו. נציג בקצרה את המגמה הזו בקינות לתשעה באב. לפנינו שתי קינות קדומות. הראשונה, 'איכה אצת':

"איכה אצת באפך לאבד ביד אדומים אמוניך

ולא זכרת ברית בין הבתרים אשר בררת לבחוניך

ובכן בטינו. זכור ה' מה היה לנו".⁴

והשנייה: 'איכה תפארתי':

"תקרא איד עוללתי על אדמוני / לסחפו ולספסו שבעתים כאוני

תהום צרי בצאת קול מארמוני / כנהמתי בריב והלכתי אף אני".⁵
ברי, כי קינות אלו תופסות את אדום כאויב המהותי, ולא רק כאויב הפוליטי של ישראל. בהשמירו המקדש (השני!) הפך אויב זה להיות אויבו של ה'! אם כן, לא רק בקריאת איכה עולה עניינה של אדום, גם היצירה הפיוטית שנועדה למועד קריאת איכה – תשעה באב, ממשיכה במסורת המגילה ומטעימה את אותו אויב עצמו, אלא שכאן סמליותו גברה על מהותו הפוליטית הראשונית.

בנקודה זו מתקרבים אנו לדיון המזכיר דיון קודם בשאלת מעמדו הסמלי של ספר והאפשרויות האלגוריסטיות הטמונות בו. כוונתנו כמובן לשאלת הפוטנציאל האלגורי הגלום בשיר השירים. חרף השוני הבסיסי בין מצבי שיר השירים, שעל-פי פשוטו מצג עלילה אישית, ואיכה, שמטבעה פורסת יריעה לאומית, ניתן לשאול האם באיכה מצוי אותו יסוד המעורר לדרשנות. הדרשות הרבות שנדרשו על פסוקי איכה יעידו כי התשובה חיובית, ודומה כי העיסוק של איכה באדום דווקא, עניין שלפי פשוטו של מקרא יש בו מן המפתיע, עורר לדרשנות זו המפקיעה את הספר מאירועי החורבן הראשון, ומעניקה לו – לדאבון לב יש לומר – אופי על-זמני.

בין רש"י לאבן עזרא

שאלת מעמדה הסמלי של אדום העסיקה את פרשני המקרא, מי במפורש ומי בסמוי. ובנידון זה אין ראי רש"י כראי אבן עזרא, דרך משל. לא כאן המקום להרחיב, אך דומה, כי רש"י הבין בפשטות כי אדום של המקרא היא היא 'אדום' של ימיו, זו המביאה על עם ישראל פורענות ושמד, המגיעים לשיאם במאורעות מסע הצלב הראשון. מן הסתם, בשל כך ראה את עשו של ספר בראשית בצורה כה שלילית, וטרח כל כך לגנותו ולהצדיק את יעקב, גם כשהדברים אינם עולים בקנה אחד עם פשוטו של מקרא.⁶

לעומתו, פרשן פשט כרבי אברהם אבן עזרא הסתייג מקישור ישיר בין אדום המקראית ל'אדום' של ימיו. דבריו של אבן עזרא – לדעתנו, מייצג מושלם של מתודת הפשט של זמנו – ראויים להוות בסיס לדיוננו. כך כתב בפירושו לבראשית: "וישנים שלא הקיצו משנת האולת יחשבו כי אנחנו בגלות אדום, ולא כן הדבר, רק אדום היה תחת יד יהודה ובעבור שהיה תחת יד יהודה שמחו ביום אידינו והיו אומרים לבבליים 'ערו ערו עד היסוד בה' (תהילים קלז, ז). ויותר היה קשה על ישראל החרפה שהיה אדום מחרף אותם מרעתם. וכן טעם 'שישי ושמחי בת אדום' (איכה ד, כא) גם בימי הורקנוס הזקן

5 ד' גולדשמידט, לעיל הערה 4, עמ' מו.

6 ראו: א' גרוסמן, פולמוס דתי ומגמה חינוכית בפירוש רש"י לתורה, פרקי נחמה – ספר זכרון לנחמה ליבוביץ (עורכים: מ' ארנד, ר' בן מאיר וג"ח כהן) ירושלים תשס"א, עמ' 187-205.

3 יוחנן אהרוני, הזכיר כמה דוגמאות לפשיטות של אדום על יהודה בשלהי תקופת המלוכה. י' אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 18, 19, 48, 51.

4 ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב, עמ' לח.

שם שומרי ירושלים, והכניסם בברית מילה. גם בימי אגריפס כאשר נלכדה ירושלים באו גדודי אדום לעזור ליהודה, ואומה שהגלתנו הוא מזרע כתיים והיא מלכות יון בעצמה והיו מתי מספר שהאמינו באמונה החדשה וכאשר האמינו בימי קוסטטין שחדש כל הדת ולא היו בעולם שישמרו התורה החדשה חוץ מאדומיים. כם כן יקראו היום אנשי מצרים ושבא ישמעאלים ואין בהם מי שהו מזרע ישמעאלים כי אם מתי מעט" (בראשית כז, מ. ד"ה ו'היה כאשר תריד').

ודומה לו פירושו לפסוק ידוע בתהילים: "זכור" – איננו מדבר על גלות טיטוס כאשר חשבו רבים כי הנה אחרי כן הזכיר בת בבל ועוד כי טיטוס הרשע לא היה מזרע כי אנשי רומא הם יונים בראיות רק כאשר היה אדום תחת יד ישראל היו שמחים במפלת ישראל וככה כתוב בספר עובדיה והחרפה שהיו האדומיים מחרפים את ישראל יום שנלכדה ירושלים ונשרף ההיכל על יד הכשדים היתה קשה לישראל יותר מצרתו" (תהילים קלז, ד"ה זכור').

פסוק זה: "זכור ה' לאדום את יום ירושלים האמרים ערו עד היסוד בה" (תהילים קלז, ז), חשוב במיוחד לענייננו, משום שהזמור מתייחס גם לבל. כך בפסוק הבא: "בת בבל השדודה אשרי מי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו" (תהילים קלז, ח), וכך בפסוק הפותח: "על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון" (תהילים קלז, א). אם כן, בדומה לאיכה, גם כאן מובלטת אדום עד מאוד, ובשונה ממנה, בבל איננה נמצאת רק ברקע, היא נזכרת במפורש!

התמונה הכללית ברורה למדי. גבול חד כתער חוצה בין אדום ל'אדום'. אבן עזרא מתקשה לקבל את התפיסה, כי למשעבר הגדול של ימיו – אירופה הנוצרית, שבה ישראל גולה – אדום ייקרא. זאת, מן הטעם הפשוט שאין משעבדים אלו צאצאיהם האמיתיים של בני אדום המקראית, המשתייכת לענף אחר לגמרי של שושלת היוחסין האנושית. אולם, מול הוכחותיו החותכות – למצער מנקודת הראות של זמנו – שבהבליטן נתק בין אדום ל'אדום' אינן מעודדות את התפתחות הסמליות הנידונה, הוא מבליע בדבריו גם את בסיס הגישה הסמבולית. במה דברים אמורים? הרגשתו, כי יש בצרה שהמיטו האדומים משהו סגולי, מיוחד להם, שאינו נמדד באמות מידה מקובלות של נזק, ראוי להרגשה: 'והחרפה שהיו האדומים מחרפים את ישראל יום שנלכדה ירושלים ונשרף ההיכל על יד הכשדים היתה קשה לישראל יותר מצרתו'. לאמר, בצד הצרה שהמיט האויב הפוליטי, במקרה הנידון בבל, ראוי להיזכר הצרה הרוחנית – אותה חרפה, שיש בה כדי לפעור פצע בפני עצמו. בהשקפה דתית הגורסת כי פגיעה של אויבים בישראל עלולה להתפרש כחילול ה', החרפה איננה השפלה גרידא, היא נזק דתי של ממש.

אכן, אדום זו ראוי להיזכר בצדה של בבל, כפי שמראה מזמור קל"ז בתהילים. אבן עזרא לא אמר זאת, אך טבעי הוא שאדום שכזו תהפוך לסמלו של האויב המשפיל, שנוקו

איננו כרוך רק בפגיעתו הממשית. דומה, כי כשבחנו חכמים ופרשנים לאורך הדורות את אויבי ישראל, זיהו את הגרעין הזה של אויביהם, המסוכן לעולמם הרוחני לא פחות מהנזק שנגרם על ידי האויב הרגיל. יחד עם זאת, לנקודת המבט של אבן עזרא חשיבות מהותית דווקא משום שהשכיל להבין שבסופו של דבר האויב הממשי משתנה. קשה שלא לראות בדבריו על אי ההתאמה בין אדום ל'אדום' הכרזה אנטי-גזענית ראשונה במעלה. הבעיה הטמונה באויבי ישראל לאורך הדורות איננה זיקתם המשפחתית – היום היינו אומרים גנטית – לקודמיהם, מאבק אידיאולוגי אכן קיים תמיד, אך מצדנו, אין הוא מאבק נגד אנשים וזרעם. בעימותים האינסופיים שנגזרו על ישראל אין ערוך לחשיבותה המוסרית של קביעה-מחאה זו.